

Sárközi Mátyás

FÜST MILÁN LEVELEI BÍRÓ LAJOSHOZ

A háború átsöpört Magyarországon. Aki túlélte viharát, megtépázva, romok között, éhesen nézett körül, de mégis abban a tudatban, hogy valamiféle rettenetes átoknak vége szakadt. 1945-ben ötvenhét éves volt Füst Milán. Üldöztetése véget ért, s remélhette, hogy meglesz a becsülete az új életet kezdő Magyarországon. De nem fogta el ujjongó öröm. Ősöreg aggastyánnak érezte magát, s gyászolta a háború alatt odaveszett kéziratait.

Jót tett a lelkének, ha panaszait meghallgatta valaki, és vigaszt, segítséget ajánlott. Így volt ez a Londonban élő íróval, Bíró Lajossal, akinek a jó szavaiért, apró ajándékaiért hálás volt Füst Milán, és neki írt leveleiben a maga jellegzetes, sokszavú, lelki zsilipeit kiengedő módján kisírta magát, hogy könnyítsen szorongásain.

Nemrégiben, Bíró Lajos matrónakorú leányának a halála után, előkerült Londonban a családi levelesláda, benne Füst Milán tizennyolc levele. A legkorábbinak 1946. augusztus 5. a dátuma.

Mélyen tisztelt, kedves Uram,

nagyon megható és megtisztelő levelét szívből köszönöm. Mindabból, amit nekem oly kedvesen s oly jóságosan írt, csak egy fájdalommam adódik: hogy ennyi időnek kellett eltelnie s ennyi szenvedésnek kellett beteljesülnie rajtam, hogy megtudjam: milyen jó szívvel vannak irántam egyesek, akiket én is szeretek és nagyra becsülök. [...] nekem nincs már itt barátom – akiket szerettem, mind meghaltak, s Ön mindig úgy jelent meg előttem, hogy milyen jó volna, ha a barátom lehetne.

[...] Uram, nekem, sajnos, mindenre szükségem van, amit ez az ostoba civilizáció nélkülözhetetlenné tett számunkra, mert mindenemből kifosztottak. (S ami a legrettenetesebb számomra, életem legfőbb munkáját, gyermekkorom óta vezetett naplómát el is égették – s én mégis, még élek!) – Egyszóval: *altatóm* nincs, Uram, erre volna e pillanatban legegésőbb szükségem, továbbá csakugyan zaccharinra *nagyon*, mert cukorbajos vagyok, injekciós tűkre, egy két köbcentiméteres pravazra (ha ilyesmi is tehető egy ajánlott levélbe) – fájdalomcsillapító is nagyon kellene (fej- és idegfájások ellen) – továbbá, ha lehetne: carbon-papírt is kérnék, mert itt megfizethetetlenül drága és rossz, s a munkámhoz kell, s ugyanehhez gépszalag is (írógépbe való) – szegény feleségemnek tú és cérna – s ami mármost a luxusszükségleteket illeti: csakugyan jó volna nekem egy kis *könnyű* dohány vagy cigaretta, de *cigaretta* *papír* is, de *tűzkő* is (itt négy forint darabja) –, s ha nem szerénytelenség: néhány borotvapenge csakugyan megkönnyítené vesződségeimet, és különösen, ha még egy borotválkozó-pamacs is elhelyezhető volna egy ilyen levélben. S ennyi az egész.

Az útban lévő öt font sterling *nagy* segítség nekünk, nagyon jókor is jön, mert az új pénz bevezetése folytán beállott zűrzavarból természetzerűleg sok új bajunk, nehézségünk adódik most. Szívből, nagyon melegen köszönöm ezt is – s arra kérem: ne legyen értem, miattam semminemű rossz érzése – minden ségénykezés nélkül köszönöm.

S most még arra kérem, engedje meg, hogy elküldjem Önnek öregkorom két fényességét: nagy regényemet és *Henrik király* című drámámat. Postán nem hiszem,

hogy lehetne innen küldeni – ha nem lehet, majdcsak megy valaki mostanában megint Londonba, majd vele küldöm. Ha netán találkozna Barta Lajossal, legyen kedves mondja meg neki, hogy én levelére rögtön válaszoltam, de rögtön beadvánnyal fordultam a közoktatási miniszterhez is, s kértem ügyében való közbenjárását. (Ezt meg is ígérte a minisztérium – de az írók szövetségében is előterjesztettem ügyét, ott is megígérte az elnök [Gergely Sándor] azonnali közbelépését.)

S most minden szeretetemmel üdvözlöm!

Füst Milánja

Barta Lajos író 1934-től 1946-ig élt Londonban, ekkor hazatért. – A következő levél 1946. augusztus 29-én indult Angliába a Párisi utcából:

Drága jó Uram!

Engedje meg, hadd beszéljek kicsit magamról megint. Rettenetes munkát végeztem most megint hat hónapon át: ha kedvem volna rá, igazán megcsodálhatnám öregkoromat, hogy ezt bírja. Életem legfőbb munkája – mint már megírtam Önnek –, szegény, páratlan naplóm java részben elveszett, de vele harminc évem munkája: esztétikám is, s e két dolog, akárhogy forogatom is, nagyon fáj. Igaz, a fák is odaadják ágaik egy részét, leveleiket, mennyi virágjukat áldozatul, s az állatok, emberek a gyerekeik egy részét, a karjukat, a szemüket – úgy látszik, áldozatot kell hozni a teremtésnek azért, hogy itt lehessen az élő –, s úgy látszik, innen, ebből az ősi tapasztalatból adódtak és eredtek a rémület *önkéntes* áldozatai – mindezt meggondoltam már ezerszer, elképzelheti, Uram –, és mégis. Aki három gyereket veszítette el, az van talán úgy, mint én. Ha eszembe jut az utcán *ez a dolog* – (megnevezni se szoktam, magamban sem, mert félek tőle) –, ha mégis eszembe jut, minden ügyes taktikázásom, lelki manővereim ellenére is, bizony meg kell fogóznom valamibe, különösen lépcsőkön, hogy össze ne essek, és le ne guruljak. Nagyon hajlamos vagyok a sírásra is, alighanem azóta – nem az üldöztetések és menekülések poklától, nem az ostromtól, éhségtől s minden egyébtől, ami bőségesen bebizonyította előttem, hogy igen, mégiscsak itt van a pokol és nem odalent valahol –, szóval nem ettől sírok én, érzem, hanem *attól a dologtól*. Amely is kimondhatatlan, megnevezhetetlen, olyan, hogy csak megőrülni lehetne tőle, ha nem vigyáznék annyira magamra. (Most is sírok, s az Ön levelén is hosszan, hosszan, sokáig.) De folytatni szeretném. Egyszóval: hat hónap előtt könnyelműen így szóltam valakihez: – Tartanék Önöknek tíz előadást az esztétikából. – Nagyon megijedtem saját szavaimtól. Hiszen *az a dolog* elveszett! – jutott eszembe, s elkezdtem azonmód hangosan sírni. Az illető kedves ember volt, megölelt, és azt mondta: – Talán pótolni fogja majd éppen evvel, talán képes lesz rekonstruálni, próbálja meg, az Isten segíteni fogja, meglátja. – S én azonnal hozzá is fogtam otthon. Kilenc napom volt az első előadáshoz – (jó publikum előtt, az egyetemen) –, s attól fogva tíz hétig úgyszólván fel se keltem többé. (Hetenként volt egy előadásom, mindig szerdán fél hattól hétig.) S ugyanazon a divánon ülve és fekve (mert íráshoz való helyem nincsen még) – igazán mostoha viszonyok között elkészítettem egy húsz nyomtatott íves esztétikai könyvet. Tessék engem megérteni: nem *filozofálást* készítettem – hanem tiszta fogalmazást, tehát bizvást úgy nevezhetem: művészeti filozófiát –, igen nehéz, bonyolult anyagot dolgoztam fel, s azt mégis *életteljesen*, élénken, a hallgatóság számára *szinte* szórakoztatón, mert színesen és világosan és könnyed előadásban – no de majdnem bele is haltam. (Szép halál lett volna: to die in harness.) S ez még nem is elég. Mert mihelyt befejeztem az

előadásokat, rögtön nekiláttam, hogy a szöveg hibáit, előadásaim közben tapasztalt gyengeségeit kijavítsam – s ez volt talán a még nehezebb munka. S persze a nyomtatott betű is mást követel, mint az élőszó – elég abból annyi, hogy további öt-hat hétig, amíg az itt fellelhető házmesterlányoknak kettőszáz és negyven forintért öt másolatban le-diktálhattam – mialatt egyik házmesterlány a másik után hagyott magamra, mert állást kapott, vagy a babája megérkezett, vagy mert tyúkokat és gyümölcsöt akart enni vidéken – mialatt papírt nem lehetett kapni sehol, vagy csak lisztért, se carbon-papírt, se írógépszalagot – mialatt szegény ostrom-verte írógépem kétszer is megállt, s a javításért további százötven forintot követelt – mialatt én magam álmatlan voltam, s a jobb karomban neuralgia –, de mit folytassam? Mialatt ezt leírom, nevetek. Mert saját magam számára is hihetetlennek látszik, hogy így volt, és mégis megcsináltam. De még ez sem elég, most jut csak eszembe – mert hisz közben két emlékbeszédet is készítettem: egyet szegény, drága, fiatal barátomról, a páratlan tehetségű Gelléri Andor Endréről, akit elcipeltek, s aki, sajnos, elpusztult – és szegény Gáspár Zoltánról is egyet – egy rádió-előadást is *kellott* tartanom (tehát el is készítenem) – a regényem új kiadását korigálnom, és véletlenül még egy verset is írtam. És én hatvan évem körül vagyok, és egy roncs, minden ízemben.

Én már semmit se szeretek: színházba sose jártam, se moziba, húsz év óta még hangversenyre sem, tárlatra sem, újságokat sosem olvastam, rádiót se hallgattam soha – ma már az emberek társaságát se tűröm –, úgy látszik, a munkámban van minden örömöm. Úgy, hogy mikor egy este a fáradtságtól félájultan ültem ugyanazon a divánon, s még a karom is fáj megint, így szóltam öreg feleségemhez: – Nézz meg jól, mert most a boldog perceimet élem – sokat dolgozom ugye? és hogy nyögök amellett –, látod, ilyenek az én örömeim. – A munka jutalma pedig ez: hogy végtelen szomorúan ülök ugyanazon a diványon, tökéletesen kifacsarva, s az egész erőfeszítés végeláthatatlan hiábavalóságán tűnődöm – illetve még azt sem vagy csak alig. Egész egyszerűen szomorú vagyok és érdektelen, s ha e munkámról beszél nekem valaki, nem is hallom. Fáradt vagyok halálosan.

Ne haragudjon, hogy magamról ennyit írtam Önnek – nézze el nekem, szükségem volt rá. Isten tudja, mi minden készítetett erre – úgy érzem, hogy legfőképpen a szeretetem. S ezt csak nem veheti rossz néven!

Szívem minden hajlandóságával az Öné:

Füst Milánja

1946. október 23-án jött a következő levél:

Drága Uram,

ne haragudjon e formátlanságért, hogy ceruzával írok: öt hete fekszem, zsábám van – de felsorolni se tudom, mennyi mindenféle bajom, s a tollamban már csak kevés tinta van – és tinta ebben a pokol rendetlenségben sehol se található és így tovább. Nyűggel-bajjal vesződöm állandóan – úgy látszik, ebből áll már ez az egész hátralévő, fáradt életem.

S most csak párt sort. Mondja meg *kedves* feleségének, legyen oly szíves, hogy megkaptam levelezőlapját, s hogy nagyon köszönöm úgy azt, mint a cigarettákat és füldugaszokat (amelyek kitűnőek) – s hogy ma, épp ma újabb ajánlott levelük érkezett negyven *igen jó* cigarettával. Viszont a nagy csomagnak még se híre, se hamva, pedig az öregasszony, szegény feleségem nagyon csillogott már, mikor meghallotta, hogy cso-

koládét is kap. Nem látom, mi van itt most a csomagokkal, mások is panaszojják, mint hallom, hogy már rég nem kapnak semmit. (Csak nem lopják ezt is?) Továbbá: hogy azonnal válaszolni akartam, de lehetetlen volt felülnöm az ágyban, a feleségem viszont (akármilyen derék, kedves asszony is) soha még tollat nem vett a kezébe, mióta ismerem. (Úgy látszik, helyettem unta meg mindörökre.) [...]

Szeretettel üdvözlöm Önöket, szerető hívük:

Füst Milán

Ezután egy levelezőlap következett, 1946. november 10-ről:

Drága jó Uram,

[...] Azért írok lev.lapon, hogy légipostán küldhessem, minthogy leveleket csak *üzleti* ügyekben lehet innen így küldeni. Tehát: még mindig beteg vagyok, s úgy gyanítom, hogy legfőbb bajom neve: általános életuntság. Beteg is vagyok, igen, de nincs is kedvem többé meggyógyulni – illetve, hisz ezt úgyse lehet már, de még jobban lenni sincs kedvem. Sok a bajom, és ehhez még pokolian rosszul is bálnak velem itt – hova legyenek? mit csináljak? Csillagközi terekre kéne kivándorolnom, úgy látszik. – Továbbá: szíves, utólagos engedelmének reményében lemásoltattam levelét, s elküldöttem úgy a kiadómnak, mint néhány barátomnak – semmi értelme nincs az ilyesminek, és mégis! Ebben a sarkában a világnak csak politikumnak lehet hatása – más érdemnek itt semmi sikere nem lehet, és mégis, azt gondoltam: ezt most megmutatom nektek. És mi volt az eredménye? Az emberek hümmögtek, és elfelejtették. Középiskolához neveztek ki újra közel hatvanéves fejemmel (azt is csak nagy nehezen), s beosztottak a törzskönyvtárba lektornak, ahol *kétnaponként* egy belletrisztikai könyvet kell elolvasnom – vagyis fát vágnom –, vagyis 180 könyvet elolvasnom évente havi 398 forint fizetésért. Hogy dudává fog megnőni a fejem – de nem is hiszem, hogy kibírom ezt. – No de mindegy. Elmenni innen öreg fejjel már nem lehet – és ha már ott van az ember... akármilyen szörnyű is az idegesség – mert szörnyű, tudom! –, de ha már így-úgy mégis beleszokott az ember... Egyszóval: igyekezzék elviselni, drága jó Uram, mert nehéz ez itt nagyon – Barta Lajos nagyon fog csodálkozni, ha már itthon lesz. – K. feleségének köszönettel csókolom a kezét: a cigaretták és zacharinok megérkeztek, s tegnap értesítettek egy vöröskeresztes csomag érkezéséről. Isten megáldja magukat, minden szeretetemmel ölelem!

Füst Milánja

1946. december 2-án kapta a következő levelet „Lewis Bíró” a londoni Telegraph Hill 3 szám alatt:

Igen tisztelt, drága Uram!

Beteg vagyok – most már hetek óta vizsgálják megint:

- 1.) Egy kis anginózus valami – mondják, de azért ne aggódjon. Nem aggódom.
- 2.) Egy kis tüdőtágulás – azért érzi magát olyan rosszul reggel. Igaz, hogy reggel? – Igaz – felelem. – De azért nem nagy baj ez sem, ne nyugtalanodjék. Nem nyugtalanodom.
- 3.) Gyomorhurut – avval ne törődjön. – Nem törődöm.
- 4.) Ami pedig ezt a csigolyagyulladás illeti, majd megröngtenezük ötször. – Hát jó.
- 5.) A vállizületben is van lerakódás, azért fáj annyira. Azt is besugározzuk – sose bánkódjon. – Nem bánkódtam tehát.

6.) Ami pedig a cukorbaját illeti – egy kicsit rosszabbodott az állapota, ez igaz, de azért oda se neki – nem igaz? De igaz.

7.) Az érzelmesedése pedig... de nem is folytatom. Attól félek, hogy még nevetésesebb vagyok, mint amilyenek én magam érzem magamat. Valaki, egy öregember, azt mondta nekem egyszer, hogy ő olyan már, mint az orvosi műszerészek kikapcsolásában látható nyomorék ember, akinek mindene föl van ragasztva és meg van támasztva – nos, úgy látszik, idáig jutottam el én is.

S hogy ezt mért írom meg Önnek? Isten tudja – részben mert szükségét érzem, másrészt talán melegségemül is, hogy miért nem köszöntem meg szívem szerint olyanra, oly rendkívüli kedves levelét. Pedig, hogy mennyire meghatott – többször könnyeztem olvasása közben. S aztán, nem tagadom, lemásoltattam jó néhány példányban, s elküldtem úgy szívtelen kiadóknak, mint néhány barátomnak is – ne vegye rossz néven ezt a visszaélést. Részben s főként azért, mert büszke vagyok a véleményére (ezért kellett okvetlen elküldenem), és azért is, hogy lássák: milyen rosszul bánnak velem itt mindenütt.

Mert istentelenül rosszul bánnak velem – képzelje, a Fővárosi Könyvtár lektorának tettek meg három hónap előtt, mint tanárt odahelyeztek (jószívűen, nehogy mint idős ember Budára, a Jurányi utcába kelljen átjárnom istentelen közlekedési viszonyok között, tanítanom) –, s itt e könyvtárban Braun Róbertné supra-hivatalnok értésemre adta, hogy kétnaponként kell egy könyvet abszolválnom – vagyis száználcvan évente –, tessék ezt elképzelni! Hogy meg van dagadva a fejem ettől a sok undok számárságtól, amelyen végig kell rágnom magamat – olyan regényeken, amelyek szerzőit minden gyógyíthatatlan emberszeretetem mellett is szívesen küldeném el valahová a dűnákra kaszálni. [...]

Isten áldja meg Önt! Jólesik, hogy módon van írnom Önnek – mióta Kosztolányi meghalt, egy lélek nincs itt, akinek szívem szerint kimérgelődhetném magamat. Ő szegény nagyon okos ember volt (és sokkal-sokkal tisztességesebb is, mint amilyenek bohóc-sipkájában e világ ítélete előtt lenni látszott) – ő mindennap eljött hozzám, néha kétszer is, lerakta nálam keserűségeit, s ezzel magam is megkönnyebbültem. S mitől? Az okosságától. Mert ő igazi jó szakértője volt az életnek, Uram. Igyekezett nem komolyan venni az egészet – s mindennap megküzdött érte önmagával, hogy ez benne így legyen. Mert a könnyedségnek és könnyűségnek ez a mértéke volt egyszersmind a lelke mindennapi egyensúlyának létrehozója is. S aki ma itt van: stréber, stréber, stréber – (s a fiatalság legfőképp – ezek nem tanulni akarnak, hanem érvényesülni) –, s aki nem törtető, az ideológus. Olyanok ez utóbbiak, mint az ökrök – ők az elöttük lévő jászol szemléletéből akarnak maguknak elméleteket készíteni az angyalok körmeire vonatkozólag is. [...]

Szívem szeretetével üdvözlöm!

Füst Milánja

A következő levél már 1947-ben kelt, január 8-án:

Drága, jó Uram,

ezt a levelet ágyból diktálom – már jó ideje ágyban vagyok megint –, nagyon kínoz engem sokféle bajom. Látja, panaszkodóbb természet vagyok, mint Ön – bámulom hősies mellékmondatát arról, hogy a szemeit félti –, én, Uram, úgy látom, telikürtöl-ném avval a világot, hogy félttem. Engem ugyanis rendkívül szomorúvá tesz az örege-

dés. Megint ki fog hullani egy szegény fogam, s még hozzá egy elülső, s nem tagadom, bizony én még ezért is képes vagyok szomorkodni némely éjszakán. Egyebekben is romlás mutatkozik az egész szerkezeten: ha köhögök, fenyeget a sérv – mostanában nagyon is fenyeget –, ha kevés honoráriumot kapok, gutaütés fenyeget, olyan vértolulásom van kiadóim példátlan szemtelensége miatt – ha csak egy csöppel is többet eszem, el lehetek rá készülve, hogy néhány napig nyögni fogom –, ha egy csöppet visszaélek az áldott feketekávé áldásaival, a szívem kezd kalimpálni, s oly módon, ahogy ehhez sehogy se lehetek hozzászokva eddigi derék viselkedése alapján... Ami talán valamelyest jellemezheti e koromat: hogy tökéletesen idegen nekem a mai arcom. Én egy más archoz voltam hozzászokva, drága, jó Uram! S bár a régít se szerettem (nemigen néztem én a tükörbe soha!) –, de a maít legszívesebben leköpném. [...] Egy dolgot már régen meg szerettem volna kérdezni Öntől, s ez a következő: kóklerünkről, a genialis Ady Endréről, a nagy költőről és akarnokról oly sokan írtak mindenfélét, s én váltig azt csodáltam, hogy éppen Önt nem kérdezi meg Adyra vonatkozólag senki. Mikor tudvalevő, hogy milyen jó viszonyban voltak valamikor, még Nagyváradon, úgy hírlik, hogy egy szobában is laktak – meg vagyok róla győződve, hogy az Ön szavai volnának e tárgyban leghitelesebbek. Vagy mindenben úgy van ez? Hogy épp a leghivatottabbak szavára senki se kíváncsi? Nem arra akarom e pár szavammal rábeszél- ni, hogy Ön is könyvet írjon róla – már-már úgyis sokallom e fantom-kultuszt, amit emlékéből kitermeltek, csak azt szeretném elérni, hogy Ön mégiscsak megmondaná, amit vele kapcsolatban tapasztalt –, nem úgy gondolom, hogy minden rosszat, hanem úgy, hogy minden közérdekűen jellemzőt. [...] Amit történelemnek vagy irodalomtörténetnek nevezünk, mindez formás hamisítvány csupán. Mégis a hamisítványok között is különbség van – én azt szeretném, hogy egy okos ember is hamisítson erről végre valamit. Az a hamisítvány mégiscsak igazabb lenne, már okosságánál fogva is, annál a sok ostobaságnál, amit zagyvalékos szempontú emberek e tárgyban össze- vissza írtak. Nem volna kedve hozzá? Itt olyan permanens divatja van Adynak, hogy az irodalmi világ bizonyára nagyon hálás volna Önnek ezért. Mármost nehogy azt tessék hinni, hogy én Ady ellenfelei közé tartozom – én csak annak vagyok ellenfele, hogy az is dicsőíttessék, ami ellenszenves benne. [...]

Feleségem nevében is nagyon szívesen üdvözlöm Önöket és Önt külön ölelem!

Füst Milánja

A maga betegségekkel, romló látásával, bajaival, munkáival viaskodó és Füst Milánál nyolc év- vel idősebb Biró Lajos nehezen tudott lépést tartani nagy kapacitású levelezőpartnerével, aki március 27-én így írt:

Kedves jó Uram! Halálos munkában vagyok, közel 60 éves fejemmel 17-18 órát dolgozom naponta. Csak épp hogy altatóval alszom egy kicsit, s rögtön utána megint haj- rá, túlzás nélkül mondhatom, egy pillanatnyi veszteglés nélkül. A helyzet ugyanis az, hogy elkéstem a munkámmal. Könyvnapra kell kijönnie az esztétikámnak, s én sajnos elégedetlen lettem a szövegével, fogtam hát az egészet, átgyúrtam mindenestül, s újra diktálom elejétől végig. S minthogy sok hiba van még benne, s az idő is nagyon sürget, tehát éjjel-nappal kell dolgoznom. Vagyis: jól is kell dolgoznom és még gyorsan is – elképzelheti, micsoda erőfeszítés ez. S amellet még tanítok is a művészeti főiskolákon,

továbbá még cikkeket is írok, hetenként legalább egyet, de van úgy, hogy kettőt is, még két verset is írtam – az egyikkel különösen meg vagyok elégedve, de még egy kellemes novellácskát is, egyszóval majd megszakadok már a munkától. Most jut eszembe, hogy még egy egyfelvonásost is csináltam közben, igaz, hogy nincs még kidolgozva – ennek a megmunkálása is rám vár még. – Nagyon fájjalom, hogy utolsó levelem óta semmi értesítést sem kaptam Öntől – a következőktől félek: 1.) Hogy Ön talán beteg – talán a szemeivel van valami baja, 2.) hogy talán neheztel rám valamiért? Nem tudom, nem esik-e Önnek rosszul, amit Adyval kapcsolatban írtam? [...] Egyekben értesítem, hogy magántanárrá habilitáltak a pesti egyetemen, s hogy ez igen szépen és ünneppélyesen folyt le. Valamelyest örömet is okoz, mert szenvedélyes tanító vagyok. [...]

A következő két levél (1947. június 7. és július 23.) főleg az esztétika kiadásának viszontagságairól szól. Füst Milán többször szétbontotta és újradiktálta a szöveget. A júniusi levél így folytatódik:

Az egész élet csupa irracionális – senki se vette volna észre halálosan ostoba hibáit: két filozófustanárról olvasta – Kornis és Lukács György –, kitűnőnek találták, már eredeti állapotában – aztán, mondom, átdolgoztam, s megmutattam: 1.) egy szakmabeli filozófusnak logikai bírálata végett – remeknek mondta, aztán: 2.) egy francia művelődéstörténeti embernek – az is remeknek mondta – 3.) aztán egy nagyon okos fiatal írónak, aztán még egy igen jól képzett fiatal írónak – ezek is remeknek mondták, s én erre elolvastam, s észrevettem, hogy telisded-teli van ostobaságokkal, s mindezek ezt nem vették észre, drága Uram –, akkor mért bontottam szét, ha úgyse veszi senki észre a könyv bajait? Minthogy senki a világon nem olvas figyelemmel – illetve talántán három ember az egész világon, mondjuk...

A feszített munka megbosszulta magát. 1947. augusztus 14-én Füst Milán a Rusznyák-klinikáról írt kiadós levelet. Íme néhány részlet:

Szeretett, jó Uram, szeretett Barátom! Könnyek közt olvastuk levelét, feleségem is könnyezett, én is. [...] Én aligha kereshetem fel most már, pedig, megvallom, az volt a tervem, hogy meglepem. S annak ellenére, hogy ma már nem szeretek utazni (valaha persze nagyon szerettem volna, csak nem lehetett) – ma már iszonyodom az utazás viszontagságaitól, fáradsalmaitól, az idegenségtől, az idegen nyelvvel való vesződéségtől –, én csakis nyugalom után vágyom (épp ma gondoltam hajnalban ezen a klinikán, életem örökös és céltalan számadásaival bíbelődve, hogy hátralévő napjaimat lehetőleg négy fal között szeretném eltölteni) – különben is: a tág, nagy égmező kietlen nekem, a határtalansága nyugtalanító, bosszantó, s ezt a nagy nyári virágzást is szeméremetlennek, szemtelenségnek érzem. [...] Felküldtem szegény, fáradt feleségemet a minisztériumba, azzal a szemrehányással, hogy miután annyinak adtak már, adjanak hát nekem is egy kis külföldi ösztöndíjat. S íme, kiderült, hogy nem is zárkoznak el ez elől: hatezer forintot hajlandók nekem is adni. És mégse lehet, alighanem ez már nem fog menni. Kiderült, hogy a lábaimon nincs pulzus (claudicatio intermittens, időközi sántítás, szóval dohányzás okozta érlemeszesedés a lábokban, s én 14 év óta, mint a csaták hőse, életet megvető bátorsággal mégis dohányzom: a ganggréna – vagyis üszök

– veszély ellenére is). [...] Tegnap itt volt egy barátom (távoli barátom), Gegesi-Kiss Pál professzor látogatóban, s megemlítettem neki a londoni utat. – Minek ez neked? – azt mondja. – Még több benyomást akarsz szerezni, mint amivel zsúfolva vagy? Nem elég neked a fáradságod, még több kell? Öregembernek a meditáció való, nem a sürgölődés. Még Svájcba se menj, ha le akarsz feküdni egy hegyen, menj a Svábhegyre. – Egyszóval, ahogy Arany Jánosunk mondja: – lassú koppal! – ma már nekem is így kell, drága Barátom! [...]

Elérkezünk 1948-ig, amikor Füst Milán a legelső Kossuth-díjak egyikét kapta meg. Januárban még ezt írta:

Kedves, szeretett Barátom!

Now I am alone – ahogy Hamletünk mondja. Ez pedig nálam a következőket jelenti: hogy munka és munka és betegség és bajok és megint kötelességek és telefon, s én egyetlen olyan pillanatot nem élek meg hónapszámra, hogy azt mondhatnám: no, most egy kis enyhület van. [...] Mialatt most összes verseimet javígtattam újra új kiadásuk előtt – valami megszállt, s írtam további öt újat (ami nálam a legnagyobb csoda – vagyis az utolsó három évben mégiscsak kilencet, az utóbbi tizennégy év alatt tehát mégiscsak tizenegyet, s ez már valami!) –, s mi volt nékem azelőtt, ha sikerült egy verset írnom – azt hittem tőle: még a tető is lángban áll fölöttem – s most? –, még csak el sem olvasom újra, mert nem érek rá. [...]

Május 9-én ismét reklamált Füst az elmaradó válaszlevelek miatt. Attól tartott, hogy Bíró Lajos valamiért megharagudott rá. Bár feltűnt neki, hogy a mindig udvarias Bíró nem nyugtázta összegyűjtött verseinek a megküldését, mégsem feltételezte, hogy beteg, hiszen a saját betegségeivel volt elfoglalva. Készült azért időlegesen még a nyavalyáit is feledni, mert állami segítséggel svájci üdülésre küldték. Ettől fellelkedve a májusi levélben dicshimnusz zengett a romok eltüntetéséről, a hidak felépítéséről, a diákmenzákra és a népi kollégiumokról. A négyoldalas levél így végződik:

Bűnös ez az ország, szó sincs róla, szörnyű dolgokat művelt a múltban – de mégiscsak az ember hazája. [...] Az ember nem tud annyira haragudni rá, hogy ne szeresse. – Valami csekélyet érvényesítsen ebből jelen barátjára vonatkozólag is!! – És három szót, sort írjon legalább, legyen olyan nagyon kedves. Nem sokáig vagyok már itt, erre figyelmeztetem! De addig is ölelem, csókolom egész szívemmel:

Füst Milánja

A filmírói robotba, hajnalig tartó stúdiómunkába belefáradt londoni barát azonban három szóra sem méltathatta Füst Milánt, mert szeptember 9-én, hatvannyolc éves korában meghalt. Füst még tizenkilenc, mellőzéssel, majd felmagasztalással tarkított, testi kinokkal terhes, de írói sikerekben gazdag évet élt meg.